

Věra Sokolová – Ľubica Kobová (eds.): *Odvaha nesouhlasit*

Feministické myšlení Hany Havelkové a jeho reflexe

Praha, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy 2019. 605 s.

Kniha *Odvaha nesouhlasit. Feministické myšlení Hany Havelkové a jeho reflexe* je složena, jak avizuje již její název, ze dvou základních částí – souboru textů Hany Havelkové a textů, které při příležitosti jejího životního jubilea připravili její studenti a studentky, spolupracovníci a spolupracovnice, odborníci a odbornice, kteří/které byli/byli její osobností a myšlenkami motivováni/y, inspirováni/y či na ně navazovali/y (nebo se s nimi kriticky vyrovnávali/y). Formát knihy, který editorky zvolily, se od obvyklé podoby „*hommage*“ poněkud liší: první část je totiž souborem šestnácti studií, které byly vybrány z dosavadního díla Hany Havelkové a reprezentují její myšlenkový vývoj od roku 1992 do roku 2015; tento počín umožňuje setkat se s jejím myšlením poprvé „na jednom místě“. Druhá část knihy je velice rozmanitá a nasvětčuje mnohé další aspekty života a díla Hany Havelkové (zejména její pedagogické působení na Katedře genderových studií Fakulty humanitních věd Karlovy univerzity, kterou spoluzakládala); většina textů při tom nemá pouze „vzpomínkovou“ podobu, ale jde o samostatné vědecké studie, které obohacují problematiku první části knihy. Vzhledem k rozsahu publikace a rozmanitosti témat se v této recenzi budu věnovat výhradně studiím Hany Havelkové.

Od začátku jejího zájmu o feminismus (přibližně od roku 1990) byly texty Hany Havelkové součástí dvou kulturních (teoretických) kontextů: západního a českého (resp. česko-slovenského). Do zahraničního feministického kontextu vstoupila jako reprezentantka reflexe zkušenosti žen z období socialismu, o níž byl po sametové revoluci mezi západními feministkami velký zájem; vstupovala do kontextu, kde byl feminismus udomácněn (a to i na akademické půdě), měl za sebou dlouhou historii precizace analytických nástrojů na uchopení genderové problematiky, ale i „vnitřních“ diskusí mezi různými feministickými přístupy. Český kontext měl v té době jiný charakter: západní feministické teorie zde byly prakticky neznámé a problematika postavení žen se sice na čas (kolem roku 1968) stala předmětem veřejných diskusí a kritické reflexe, ty však v čase normalizace opět utichly. Těch, kteří/které se k feminizmu otevřeně hlásili/y, bylo poskrovnu. V našem kontextu bylo potřeba „osvěty“: seznamování (odborné) veřejnosti s východisky feminismu, jeho pojmovým aparátem, koncepcemi, způsoby argumentace, s jeho možnostmi a teoretickou i praktickou „užitečností“. Tento rozdíl Hana Havelková v jedné ze svých studií charakterizovala na jedné straně jako „teorie bez zkušenosti“ a na straně druhé jako „zkušenost bez teorie“ (s. 84–85).¹

1 Všechny stránkové odkazy v závorkách v textu se vztahují k recenzované publikaci.

Feministická filosofie „oficiálně“ vstoupila na domácí půdu prostřednictvím monotematického čísla *Filosofického časopisu* z roku 1992, který Hana Havelková (spolu s Jiřinou Šmejkalovou-Strickland) editorsky připravila. V úvodní studii k tomuto číslu, jež nesla název „Kdo se bojí feministické filozofie“, mimo jiné artikulovala, jak chápe její povahu: „Výraz ‚feministický‘ neoznačuje tento předmět [ženy jako demografickou skupinu – pozn. Z.K.] ale určitou *metodu, pojmové instrumentarium, argumentační strukturu* atd., která je konstituována určitým *zájmem*“ (s. 31). Feministickou filosofii autorka tedy chápe jako *typ filosofování*, resp. jako analytický nástroj. Možnost aplikace tohoto nástroje na odlišnou společensko-historickou zkušenost, než byla ta, na základě níž vznikl, ověřovala v průběhu konceptualizace genderové problematiky české společnosti z období socialismu. Výsledkem bylo poznání, že přímá aplikace západních feministických konceptů na analýzu situace žen za socialismu není možná, neboť česká společnost prošla od roku 1948 do roku 1989 vývojem, který vytvořil specifickou strukturu „genderového řádu“.²

Jak je zřejmé z textů publikovaných v recenzované knize, Hana Havelková neustále hledá adekvátní explanační rámce a testuje různé hypotézy, které by mohly poskytnout komplexní a pokud možno co nejadekvátnější vysvětlení specifik vývoje a podoby „genderového řádu“ moderní české společnosti. Zda je to možné – vzhledem k rozmanitosti ženských zkušeností (i v období socialismu), s ohledem na pozicionalitu poznání a také na to, jak jednotliví autoři a autorky chápou obsah pojmů (patriarchát, svoboda, rovnost, emancipace, veřejné a soukromé, lidská práva apod.) – je otázka, která nepřestává být aktuální. Hana Havelková si jí byla a je vědoma; svědčí o tom styl jejích textů, kde se často objevují hypotézy či „návrhy na explikaci“. V této recenzi mne tedy bude primárně zajímat, jak se vědecký zájem Hany Havelkové vyvíjel, tj. jaká témata do sebe vtahoval, o jaké teoretické koncepty se opíral a jak se měnilo jeho pojmosloví a jazyk.

Již v prvním textu zařazeném do recenzované publikace se objevují témata, která bude Hana Havelková dále podrobněji analyzovat: feminismus jako produkt moderní společnosti a možnost praktické aplikace feministických konceptů. Toto téma rozpracovává ve studii „Patriarchy‘ in Czech Society“, kde se zabývá zejména tím, zda je možné na českou společnost období socialismu aplikovat kategorii patriarchátu. Autorka zde formuluje tezi, že v socialismu – i když v něm panovalo tradiční rozdělení mužských a ženských rolí – nešlo o fundamentální, ale funkční patriarchát (s. 51), který byl důsledkem změny povahy veřejné i soukromé sféry a funkce rodiny.

S tématem veřejné a soukromé sféry se setkáváme v dalších studiích Hany Havelkové. Důkladně ho analyzuje ve speciálním genderovém čísle *Sociologického časopisu* (1/1995), které připravila s Marií Čermákovou a pro které napsala stat' „Di-

2 Ovšem v textu „Affidamento“ z roku 1999 Hana Havelková uvádí, že si touto specifikou již není jistá a toto období má za sebou (s. 129).

menze ‚gender‘ ve vztahu veřejné a soukromé sféry“³. Zmíněné tři kategorie autorka chápe jako *strukturotvorné*; o jejich vztahu píše: „tak, jako platí, že vztah mezi soukromou a veřejnou sférou *determinuje společenské role* obou pohlaví, platí také obráceně, společenské (politické) *chápání gender rolí* je ve vztahu soukromého a veřejného jedním z hlavních *strukturotvorných elementů*“ (s. 64).

Ve studii „Abstract Citizenship? Women and Power in the Czech Republic“ se Hana Havelková vymezuje proti chápání českých žen jako druhořadých občanek, které jsou (genderově) konzervativní. Identifikuje zde při tom důležitý aspekt diskuse mezi západoevropskými a východoevropskými feministkami, který brání jejich symetrické pozici v dialogu: zatímco východoevropské účastnice se snaží své konceptualizace vysvětlovat konkrétními společenskými podmínkami, západoevropské feministky tak nečiní a svá tvrzení formulují univerzalisticky, tj. svou ukotvenost v jisté společenské realitě berou jako samozřejmost (s. 85). Z hlediska tematiky se v popředí poprvé zásadněji objevuje reflexe mediální rétoriky a vztahu žen a politiky, od té doby konstantní zájmy Hany Havelkové.

Ke studii „Od lidských práv k životní volbě. Transcendence a pragmatismus. O moci a mezích lidských práv“ není třeba nic příliš podrobného dodávat, sám název dobře vystihuje její obsah a tematické zaměření. To, co zde považuji za nové (a přínosné), je uvědomění si potřeby reinterpretovat feministickou optikou obsah pojmů veřejné a soukromé (a s nimi spojených pojmů práce a služba) a vyvázat je z dosavadní hierarchické valorizace.

Další dvě studie jsou z roku 1999: „Affidamento“ a „Women in and after a ‘Classless’ Society“. První z nich je patrně nejosobnějším textem knihy, zatímco druhý ze jmenovaných příspěvků reprezentuje návrat ke konceptualizaci postavení a zkušeností žen v období socialismu (a po něm), s důrazem na jejich vnitřní vývoj. Přístup zvolený v této studii otevírá další diferenciaci pohledu na uvedené období, a to nejen z hlediska aplikovaných teorií a konceptuálních rámců, ale i z hlediska jeho vnitřních historicko-společenských vývojových etap. V této studii, stejně jako ve všech předchozích, používá Hana Havelková pojmy komunismus (post-komunismus) a socialismus jako synonyma.³ Tato terminologie se mění až v posledních dvou studiích knihy (z let 2011 a 2015), kde se ustanovuje používání pojmu tzv. reálný socialismus, případně státní socialismus. Problematické polistopadového vývoje, a to z hlediska otázky, zda můžeme hovořit o ženském hnutí a kde a jak se genderová agenda nastoluje, se Hana Havelková věnuje ve studiích „Ženské hnutí a genderová kultura v Česku 1989–2003“ a „Otazníky českého ženského hnutí po roce 1989“. V roce 2007 však ve studii „Náměty k diskusi o českém genderovém kontextu“ ještě konstatuje: „Stále dlužíme sobě i veřejnosti komplexní a důkladný genderový výzkum minulých období – jak komunistického, tak transformačního.

3 V této studii se v poznámce na s. 139 poprvé objevuje zmínka o tom, že režim sám se nikdy nedeklaroval jako „komunistický“.

Podaří-li se nám připravit projekt takového výzkumu, může následující text naznačit bohatost možných koncepcí, s nimiž lze k tomuto úkolu přistoupit“ (s. 181).

V souvislosti s přípravou tohoto projektu Hana Havelková navrhla pět konceptuálních rámců, do nichž by bylo dle jejího mínění možné danou problematiku situovat a následně analyticky uchopit: okraj Evropy; delikátní vztah mezi feminismem a nacionalismem; nové začátky; post-koloniální reakce; modernizace. Je možné už jen s radostí konstatovat, že uvedený projekt, jehož potřebnost autorka opakovaně zdůrazňovala, se i za jejího nemalého přispění po několikaletém vytrvalém úsilí posléze podařilo realizovat: výsledkem je kolektivní monografie *Vyvláštěný hlas. Proměny genderové kultury české společnosti v letech 1948–1989*. Jde bezpochyby o jeden z nejvýznamnějších počínů v genderové oblasti, který si vysloužil pozornost nejen v českém prostředí.⁴

V zájmu přesnosti ještě uvádím, že ve výše zmíněné studii „Náměty k diskusi o českém genderovém kontextu“, která se ukázala v mnoha ohledech jako přelomová, se změnil i jazyk Hany Havelkové (zřejmě pod vlivem rozvoje genderové lingvistiky i u nás): na rozdíl od předchozích studií, kde často používala tzv. generické maskulinum, zde začíná rozlišovat (a pokud je to funkční i explicitně uvádět) oba gramatické rody (např.: některé (a někteří) z nás, s. 182; my jsme nedisponovaly/i, s. 183). Na rozdíl od předchozích textů v ní také již nepřechyluje příjmení zahraničních autorek.⁵

Do zorného pole autorky se následně dostává další tematické pole, a to problém tzv. harmonizace pracovního a rodinného života. Ve studii „Problém tzv. harmonizace. Náprava ‚nezamýšlených důsledků‘ moderní společnosti“ Hana Havelková hledá jeho historické a teoretické zdroje, přičemž vychází z (hermeneutické) premisy, že „v základu našeho uvažování o problematice harmonizace (sladování) je nepochybně řada zamlčených, neuvědomovaných představ a předpokladů, které samy vznikly historicky“ (s. 199). Současný problém je podle jejího názoru důsledkem „odtržení mužů od odpovědnosti za péči a odtržení žen od světa tvorby a veřejné zodpovědnosti“ a „nedomyšlené dichotomního a ostrého oddělení těchto ‚domén‘“ (s. 208).

Následující studie „Cesta do hlubin genderové politické kultury. Příklad kritické analýzy ideologie“ je ukázkou tzv. ideologické analýzy mediální promluvy; Hana Havelková jejím prostřednictvím odhaluje, jakým způsobem se v českém odborném diskurzu udržuje genderový dualismus. V analyzované promluvě identifikuje (zejména) opozici autonomie a lásky, přičemž „[Pouze] u žen je sugerová-

4 Havelková, H. – Oates-Indruchová, L. (eds.), *Vyvláštěný hlas. Proměny genderové kultury české společnosti v letech 1948–1989*. Praha, Sociologické nakladatelství (SLON) 2015. Ve zkrácené anglické verzi tato monografie vyšla již o rok dříve pod názvem *The Politics of Gender Culture under State Socialism: An Expropriated Voice* (London, Routledge 2014).

5 Výjimku tvoří studie o Simone de Beauvoir, o níž bude řeč níže, patrně proto, že byla publikována v *Aspektu*, jehož redaktorky jména zahraničních autorek nepřechylovaly.

na kontrapozice lásky a svobody a tím nutnost volit mezi těmito alternativami“ (s. 223). V předposlední studii zařazené do prvního oddílu recenzované publikace, „Mezi pragmatismem a ideologií. Obrana socialisticky emancipovaného ženství“, se Hana Havelková zamýšlí nad předpoklady tezí, které ve svých pracích formuluje významná feministická socioložka Gerlinda Šmausová. Oceňuje důraz, který Šmausová položila na význam práce v „žité“ emancipaci českých žen, zároveň si však klade otázku, zda je termín emancipace pro uchopení specifík zkušenosti žen za socialismu dostatečný.

Poslední a nejrozsáhlejší studie první části recenzované knihy vznikla na základě již zmíněného projektu genderové analýzy období tzv. státního socialismu. Hana Havelková ji nazvala „(De)centralizovaná genderová politika. Role Státní populační komise“ a věnuje se v ní konceptualizaci toho, jaké strategie se v činnosti Státní populační komise (která měla v popisu práce sledování trendů ve vývoji rodiny a úsilí o zvýšení porodnosti) uplatňovaly. V činnosti komise při tom hledá „přítomnost reflexivity a analytické perspektivy, která by byla analogická konceptu genderového řádu“ (s. 287). Explicitní teoretizování analogické západnímu feminizmu zde sice nenachází, konstatuje však, že v ideologickém rámci socialismu znamenalo odteoretizování vlastně odideologizování – a v tomto smyslu byl přechod k „indukci“, tj. k empirickým výzkumům, které pokrývaly mnohé oblasti genderově relevantní problematiky (domácí práce a služby, mateřství, pracovní trh, osamělé matky, muže, děti, reprodukční práva a sexualitu, rozvody, výchovu k rodičovství, prostituci) přínosem.

V závěru této studie H. Havelková konstatuje, že „spor, podobný tomu mezi *egalitárním* a *diferencialistickým* feminismem, jenž probíhal na Západě od sedmdesátých let 20. století, v českém prostředí neexistoval již proto, že egalitární politika nikdy nebyla chápána jako něco, co by bylo v rozporu s předpokladem zásadních rozdílů mezi pohlavími“ (s. 293). Státní populační komise plnila podle autorky roli „mediátora genderové smlouvy, specificky navázaného na vývoj názorů a postojů žen“ (s. 297) a „její odborná produkce fungovala jako hlavní instance nahrazující reflexivní, artikulační, ale i nátlakovou roli ženského aktivismu a feministického bádání blízkého západnímu výzkumu v rámci „women's studies“, nicméně roli významně omezenou jak v důsledku uzavření do určitého vědeckého paradigmatu, tak v důsledku nemožnosti svobodné feministické kritiky společnosti“ (s. 298). Právě v tomto smyslu můžeme chápat i název knihy *Vyvalstněný hlas*, kterou považují za nejkomplexnější příspěvek ke genderové reflexi socialistické minulosti (nejen) v našem odborném prostředí.

Na závěr bych ráda sumarizovala teoretickou pozici autorky. Již v první studii jasně deklaruje, jak chápe vztah rovnosti a rozdílnosti, které jsou někdy považovány za opozita. Píše: „Feministický požadavek měl zde vždy dvě polohy: požadavek rovnosti *před* právem a *skrze* právo a požadavek rovného *uplatnění* rozdílnosti.“ (s. 35) A později tuto pozici potvrzuje: „Protiklad rovnosti a rozdílnosti je z rodu

umělých dichotomií.“ (s. 116) Tuto pozici Hana Havelková zastává dlouhodobě, jak je patrné již z úvahy o knize Simone de Beauvoir *Druhé pohlaví*, zařazené takřka na samém počátku recenzované publikace. Tuto úvahu autorka publikovala v roce 1994; český (z roku 1966) i slovenský (z roku 1967) překlad této knihy byly v té době již pozapomenuty. Hana Havelková ve zmíněné úvaze připomíná nejen její význam, ale zejména „to, co chtěla Beauvoir sdělit především: že pojmy ‚muž‘ a ‚žena‘ jsou do značné míry historickými konstrukty“ (s. 58). Nejen z úvahy o *Druhém pohlaví* Simone de Beauvoir je pak zřejmé, že se Havelková přiklání k tzv. konstruktivistickému přístupu ke kategorii genderu (což dokládá i důraz na analýzu historicko-společenských změn v chápání ženskosti a mužskosti).

Sdílím jak tento přístup, tak názor na vztah rovnosti a rozdílnosti. Něco mi však v textech Hany Havelkové přece jen chybí: kritická reflexe problému dělby práce v rodině. Mám za to, že pokud se spolu s rovností ve sféře veřejné (placené práce) nerealizuje rovnost ve sféře soukromé (domácnosti), jde o nedokončený feministický projekt; ráda bych znala autorčin názor na tuto otázku.⁶ Je možné namítnout, že se moje poznámka míjí s analytickou povahou studií, pokud se však Hana Havelková hlásí k feminizmu (v němž nejde pouze o analýzu určitého stavu, ale i o jeho změnu), pak je snad legitimní otázka, jaký má být jí „zamýšlený“ genderový řád.

A zde není moje zvědavost zcela uspokojena. Studie „Pro partnerství muže a ženy“, v níž jsou analyzovány názory T. G. Masaryka na vztah muže a ženy, končí například jeho citátem, který Hana Havelková považuje za „obtížně přijatelný“ i pro současnou (píše se rok 2002) českou společnost: „Nevím, proč by žena byla od přírody víc ustanovena být matkou než muž otcem – oběma přísluší stejný podíl na rodině“ (s. 165). Na jiném místě se autorka zase odvolává na přístup J. B. Elshtainové – výslovně ho uvádí jako příklad „spojení feministického a konzervativního přístupu, který považuji za použitelný i pro českou situaci“ (s. 79). Není zde však formulováno, jak by toto spojení mělo vypadat a zda jde o použití analytické či „praktické“.

Jak je vidět, texty Hany Havelkové provokují k přemýšlení. Autorka v nich nabízí teoreticky fundované a analyticky propracované reflexe „genderového řádu“ v socialismu (a dalších fázích společenského vývoje), které může každá/každý z nás konfrontovat se svou vlastní zkušeností. Četba této knihy je v každém ohledu obohacující.

Zdeňka Kalnická

Filozofická fakulta Ostravské univerzity, Ostrava
Zdenka.Kalnicka@osu.cz

6 Např. na s. 51 H. Havelková píše, že „muži mají tendenci pomáhat ženám více v domácnostech“: slovo „pomáhat“ však implikuje, že zodpovědné za domácnost jsou ženy. Na s. 67–68 zase konstatuje, že jí nejde o zpochybňování „kulturou rozvinuté dispozice k plnění rodinné role u žen“: pokud rodinnou rolí nemíníme pouze rození dětí, ale také tzv. domácí práce, pak si dispozicemi (pouze) u žen nejsem jista.